

ההתפרסות המרחבית של אוכלוסיית ירושלים במחצית הראשונה של תקופת המנדט*

גדעון ביגר

מבוא

התפתחותה של ירושלים כעת החדשה זכתה לסיקור מגוון, הכולל כמעט כל היבט בחייה של העיר.¹ עם זאת, הבסיס המרכזי לכלל הפעילות העירונית — האוכלוסייה ותפרוסתה המרחבית בנקודות-זמן שונות — לא זכה עדיין למחקר מקיף. ניתוח הסוקר את גידול האוכלוסייה והמיבנה החברתי-כלכלי שלה פורסם כבר לפני שנים אחדות,² אך גם הוא מתייחס לכלל אוכלוסיית העיר ולא למיקומם של תושביה. הסיבה העיקרית לחוסר במחקר בנושא זה היא העדר מידע מדויק לגבי אוכלוסיית העיר, מידע המושג באמצעות מפקד מפורט, מסודר ומקיף. מחקרים מרחביים מפורטים עוסקים בתפרוסת אוכלוסיית העיר החל מהקמתה של מדינת ישראל, והם מתבססים על מפקדי האוכלוסייה המפורטים שנערכו בשנים 1948, 1961, 1972 ו-1983.³ לעומתם, מחקרים העוסקים בהתפתחותה של אוכלוסיית העיר בתקופה העות'מאנית מסתמכים על מספרים כוללניים, הן לגבי אוכלוסיית העיר והן לגבי נתוני האוכלוסייה של העדות השונות ושל שכונות העיר העתיקה והחדשה.⁴ מחקר המציג את התפרוסת המרחבית של אוכלוסיית ירושלים בסוף התקופה העות'מאנית⁵ לוקה בחסר בשל העובדה, שנתוני האוכלוסייה נמסרו על-פי מספר משפחות, וברישומים עליהם מתבסס המחקר נמסרו נתונים רק לגבי כמחצית מאוכלוסיית העיר — האזרחים העות'מאנים בלבד; כמו-כן לא ברור ההיקף המרחבי וגבולות השטחים בהם עוסק המחקר.

* תדתי נתונה לפרופ' עזיאל שמלץ, שעבר על כתב-היד והעיר הערותיו החשובות.

1 לגבי ירושלים במאה התשע-עשרה ראה, למשל: י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז; הנ"ל, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט. שם גם ביבליוגרפיה רחבה המרכזת מקורות ללימוד העיר בתקופה זו. לגבי תקופת המנדט ראה, למשל: א' שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים תשמ"א.

2 U.O. Schmelz, 'The Evolution of Jerusalem's Population' D.H.K. Amiran, A. Shachar & I. Kimhi (eds.) *Urban Geography of Jerusalem: A Companion Volume to the Atlas of Jerusalem*, Jerusalem 1973, pp. 59-64

3 ראה, למשל: ד' עמירן וא' שחר, 'הערים הגדולות של ישראל — השוואה גיאוגרפית', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, א (תשי"ט), עמ' 134-156; א' שחר, ש' הרשקוביץ ומ' שטיר, 'אזורים חברתיים באגד הערים של ת"א בעשור שנות הששים', שם, י (תשל"ח), עמ' 1-30, ומחקרים סוציולוגיים וגיאוגרפיים רבים אחרים.

4 י' בן-אריה, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה ה"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 80-121.

5 א' אדר, 'מפקדי האוכלוסייה בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 95-107.

נתונים מדויקים יותר מובאים במיפקדים שנערכו על-ידי השלטונות הבריטיים בתקופת המנדט. בתקופה זו נערכו שני מיפקדי-אוכלוסין גדולים, בשנים 1922 ו-1931.⁶ עם זאת, גם פרסומים אלו לא נותנים ביד החוקר כלים להבנת התפרוסת המרחבית של אוכלוסיית ירושלים, כיוון שהם מתייחסים לכלל האוכלוסיה העירונית כמיקשה אחת, או מחלקים אותה על-פי עדות, אך אינם מביאים כל מידע באשר לחלוקה הפנימית של האוכלוסיה בעיר.

נתונים חלקיים והערכות-אוכלוסין סייעו בידי החוקרים להציג מפה של התפרוצה המרחבית של אוכלוסיית העיר לקראת סוף תקופת המנדט.⁷ אולם בחינה מדוקדקת של מפה זו מגלה טעויות הנובעות מהמידע הסכמאטי עליו היא מתבססת.

מיגזר-אוכלוסיה אחד, זה היהודי, זכה ליתר פירוט מרחבי ברישומי האוכלוסיה בעת החדשה. החל מאמצע המאה הי"ט נערכו ספירות של יהודי ירושלים על-ידי גופים שונים, פרטיים וציבוריים, ולעתים נעשו ספירות אלו לפי מקומות המגורים של יהודי העיר. בשלהי התקופה העות'מאנית נערכה ספירה כללית של יהודי ארץ-ישראל,⁸ ובתוכם גם יהודי ירושלים לשכונותיהם. ספירה זו נערכה בעת מלחמת-העולם הראשונה, תקופה בה אוכלוסיית ירושלים סבלה קשות ואנשים רבים עזבו את העיר; מכאן שהספירה, מדויקת ככל שתהיה, איננה מציגה מצב של שיווי-משקל מרחבי, אלא מצב-מעבר שאיננו יכול לייצג תקופה.

ערב מלחמת-העולם השנייה נערך מיפקד נוסף של יהודי ירושלים. נתוני מיפקד זה,⁹ אליהם צורפה גם מפה, מאפשרים לעקוב אחרי התפתחותה המרחבית של הקהילה היהודית בירושלים במשך תקופת המנדט. מובן, כי אין בהם ללמד על כלל אוכלוסיית העיר.

לאחרונה נחשף באקראי מידע מדויק יותר של דיוק על המיבנה המרחבי של כלל אוכלוסיית ירושלים ומאפשר לראשונה לעמוד במידה רבה יותר של דיוק על המיבנה המרחבי של כלל אוכלוסיית העיר באמצע תקופת המנדט. מידע זה מתייחס לנתונים ששימשו בסיס לפרסום המלא של מיפקד האוכלוסין הבריטי של שנת 1931. עורכי מיפקד זה השתמשו בשיטות מודרניות, שהבטיחו כי היקף השטח הנפקד יהיה מושלם. ארץ-ישראל חולקה לאזורים סטטיסטיים, כ-3,500 במספר. כל אזור סטטיסטי כלל כ-50-80 בתים. כל 20 אזורים סטטיסטיים קובצו יחד ליחידה שנקראה 'Circle'.¹⁰ המידע שנחשף איננו כולל מפה, ולכן יש לשחזר את מפת המיפקד לפני שיהיה אפשר להתייחס לנתונים המפורטים.

השטח המוניציפאלי של ירושלים המנדטורית חולק ל-79 אזורים סטטיסטיים. שטח זה לא כלל את השכונות המערביות העבריות של ירושלים (גבעת-שאול, קרית-משה, בית-הכרם, בית-גן וסביבותיהן), וכן לא כלל את השכונה היהודית מקור-חיים בדרום-מערב העיר. הגבול המזרחי

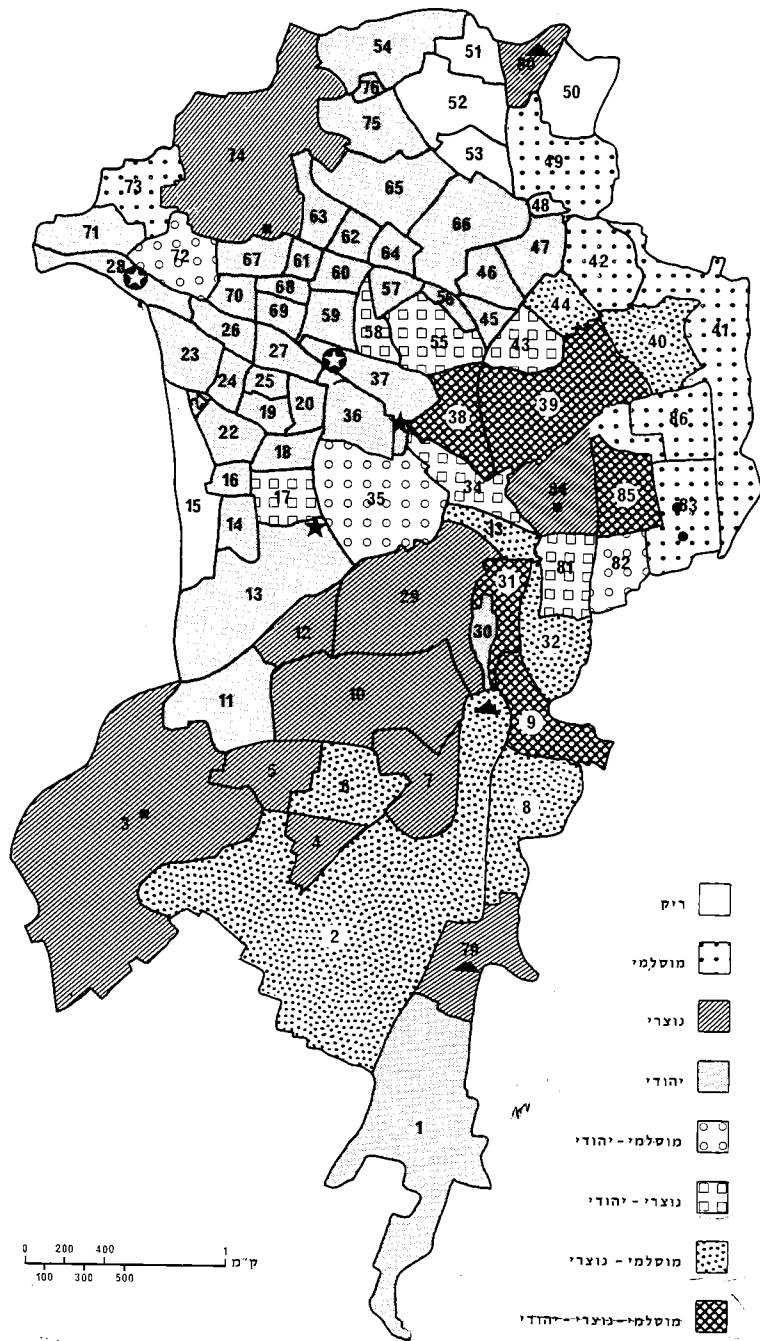
6. J.B. Barron, *Palestine, Report and General Abstract of the Census of 1922*, Jerusalem : 1922
 1923. E. Mills, *Census of Palestine, Population of Villages, Towns and Administrative Areas*, Jerusalem 1932

7. אטלס ירושלים, ירושלים 1973, מפה 8.1 (גליון 42).

8. המשורר הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, ספירת יהודי ארץ ישראל, א: יהודה, יפו תרע"ח.

9. ד' גורביץ', יהודי ירושלים — חקירה דמוגרפית סוציולוגית של הישוב היהודי לעדותיו, ירושלים 1940.

10. מיפקד 1931 (לעיל הערה 6) כרך I עמ' 3. הנתונים מפורטים במכתב קצין מחוז ירושלים למושל המחוז מיום 2 ביולי 1933, גנוך המדינה, חט' 23, תיק 859/4.

מפה 1: אוכלוסיית ירושלים לפי עדות, בחלוקה לאזורים סטטיסטיים, 1931 (ראה עמ' 131)

127

של ירושלים היה הקדרון, וכל הבנוי על הר־הזיתים והר־הצופים לא נכלל בתחומי העיר. כמדי־ן לא נכללו בשטח העיר המורדות המזרחיים של הר־ציון. שטחה של העיר ירושלים היה אפוא 10.81 קמ"ר (עשירית משטחה כיום — 108.1 קמ"ר). בשטח זה נפקדו בשנת 1931 90,503 נפש: 51,274 יהודים, 19,894 מוסלמים, 19,335 נוצרים (כולל חיילים ושוטרים בריטים שהוצבו בעיר).

שכונת בית-הכרם,
1923

אוכלוסית ירושלים לעדותיה

מפה 1 (לעיל) מבליטה בבירור, כי הדגם היישובי שהיה קיים כבר מסוף התקופה העות'מאנית,¹¹ שמר בקווים כלליים על מיבנהו גם בשנת 1931. האוכלוסיה היהודית התרכזה בעיקר בצפון-מערב העיר וברובע היהודי בעיר העתיקה. המוסלמים התרכזו בצפון-מזרח העיר העתיקה והחדשה כאחת, ואילו הנוצרים התמקמו במערב העיר העתיקה וכדרום-מערב העיר. עם זאת, נראה בבירור כי היו מספר שינויים והדגשים בתפרוסת העדות. המרחב היהודי גדל והתפשט גם מעבר לאזור בו היה קודם-לכן, וזאת על-ידי בניית שכונת תלפיות בדרום, השכונות רחביה וקרית-שמואל בדרום-מערב, שכונות הנחלאות במערב, רוממה בצפון-מערב וסנהדריה ומחניים בצפון.¹² עיקר היישוב היהודי נשאר במרכז העיר החדשה, באזור הסמוך לרחובות בצלאל, אגריפס, יפו ומאה שערים. באזור זה, על שטח של כ-2,400 דונם (24 אחוז משטח העיר) ישבו 37,500 יהודים או כ-73 אחוז מכלל האוכלוסיה היהודית בעיר (כולל העיר העתיקה). ההתרחבות לדרום, למערב ולצפון עדיין לא הטביעה את חותמה על כלל אוכלוסיית העיר, ואילו אוכלוסיית היהודית של העיר העתיקה הלכה ונתמעטה עד שמשקלה בכלל אוכלוסיית ירושלים היהודית הגיע ל-10 אחוזים בלבד.

האוכלוסיה הנוצרית של ירושלים התפשטה גם היא בעיר החדשה, ורק 27 אחוז ממנה נשאר בתחומי העיר העתיקה. התפשטותה של אוכלוסיה זו היתה בעיקר לכיוון דרום העיר, על-ידי בנייתן של השכונות טלביה וקטמון והשכונה המעורבת בקעה. באזור זה ישבו כ-3,760 נוצרים, שהיוו כשליש מכלל האוכלוסיה הנוצרית שמחוץ לחומות (כ-20 אחוז מכלל האוכלוסיה הנוצרית בעיר). ריכוז נוצרי נוסף היה במרכז העיר, במרחב היישובי שהשתרע מהפינה הצפון-מערבית של החומה ועד לאזור רטיסבון (אזור סטאטיסטי 17), דרך מגרש-הרוסים ורחוב החבשים. באזור זה ישבו כ-1,900 נוצרים, שהיוו כ-16 אחוז מכלל האוכלוסיה הנוצרית בעיר החדשה. ריכוז נוצרי שלישי היה מצפון לעיר העתיקה, באזור מוסררה ומצפון לה. כאן ישבו כ-2,800 נוצרים — כרבע מכלל האוכלוסיה הנוצרית שמחוץ לחומות. פרט לריכוזים אלו נוצרו עוד כמה כיסי-התיישבות נוצריים, כמו באזור זכרון-משה (כ-140 איש), בקצה המערבי של העיר (שנלר-רוממה, כ-520 איש) ובאזור הסמוך לרובע הנוצרי והארמני, אך מחוץ לחומות — כ-520

128

11 בן-אריה, העיר החדשה (לעיל, הערה 1), עמ' 616-622.

12 ג' ביגר, 'קווים בהתפתחות השטח הבנוי של ירושלים בעשור הראשון לשלטון הבריטי', פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש (לעיל, הערה 1), עמ' 255-278.

איש. ריכוז זה בלבד יכול להיראות כהמשך רצוף של האזור הנוצרי, בעוד שבין שאר האזורים לא נוצר רצף יישובי. גם בתוך העיר העתיקה, בה היה עדיין הריכוז הנוצרי הגדול, התפשטה האוכלוסייה הנוצרית גם לרובע אל-ואד ולרובע באב חוטה המוסלמיים.

האוכלוסייה היהודית נטשה את העיר העתיקה ואחריה עזבה אותה גם זו הנוצרית. לעומתן, החזיקו עדיין המוסלמים במאחזיהם המסורתיים בין החומות. כ־62 אחוז מכלל המוסלמים בירושלים התגוררו בשנת 1931 בעיר העתיקה, בריכוזים המסורתיים — במרכז העיר ובמזרחה — אך גם ברובע היהודי (שנתפנה בחלקו מיושביו) וברובע הנוצרי והארמני. מחוץ לחומות התיישבו המוסלמים בעיקר בצפון ובצפון-מזרח העיר (מוסררה, באב א-זהרה, ואדי ג'וז ועד לשיח' ג'ראח), וזאת בהמשך לתהליך יציאתם מחוץ לחומות בתקופה העות'מאנית.¹³ ריכוז מוסלמי חדש הלך והתפתח בדרום העיר, בשכונות אברטור ובקעה, וכן גרו מוסלמים בתוך השטח הנוצרי בדרום. ריכוז מוסלמי זה נמשך לכיוון העיר העתיקה דרך השכונות שמעה והרציון (נבי דאוד), ובסך-הכל דרו בשטח זה כ־2,900 מוסלמים או כ־40 אחוז מכלל המוסלמים שחיו בשנת 1931 מחוץ לחומות. גם במרכז העיר החדשה ובסמוך לחומה, בין שער שכם בצפון לשער יפו במערב, נמצאה אוכלוסייה מוסלמית ניכרת — כ־1,600 נפש. כ־350 מוסלמים נמצאו במערב העיר (שגלר — אבו כסל — רוממה), ומוסלמים יחידים גרו גם בשכונות יהודיות, כמו מחנה-יהודה, שכונת הבוכרים, זכרון-משה, סנהדריה, רחוב אגריפס ועוד.

הפסיפס המרחבי של העדות הלאומיות בירושלים היה אפוא גדול מהמוכר עד כה. מעבר לריכוזים במערב (יהודים), בצפון (מוסלמים) ובדרום (נוצרים) היו בירושלים של 1931 אזורים של מגורים מעורבים. בכמה אזורים, ובעיקר ברצועה מסביב לעיר העתיקה — מאזור שמעה בדרום ועד לשער שכם בצפון — התגוררו יהודים, מוסלמים ונוצרים בצוותא, והשילובים הדו-עדתיים היו רבים עוד יותר. תופעה שונה מהמקובל היווה השילוב בין יהודים לנוצרים. בעיר העתיקה התרחקו עדות אלו זו מזו, בעוד שמגורים יהודיים ומוסלמיים מעורבים היו נפוצים הן ברובע היהודי והן ברובע המוסלמי. מאידך בעיר החדשה, הן בשל שיתוף-פעולה ושילוב-אינטרסים והן בשל ההמעטה בקנאות הדתית ההדדית, ניכרה מעורבות רבה של יהודים ונוצרים במרחב העירוני, ובעיקר במרכז העיר.

מחישוב מרכזי הכובד של האוכלוסיות עולה,¹⁴ כי מרכז הכובד של כלל אוכלוסיית ירושלים היה בשנת 1931 כמעט כפי שהוא כיום. מרכז האוכלוסייה בעיר העתיקה נמצא במרכז הגיאומטרי המסורתי של העיר — במרכז השווקים. בעיר החדשה מרכז האוכלוסייה היה ונשאר כיכר ציון. בשל ריבוי האוכלוסייה בעיר החדשה מרכז הכובד הכללי סטה מזרחה רק במעט, עד למגרש-הרוסים, המשמש עד היום כצומת לפעילות האוכלוסייה (מפה 2 להלן).

האוכלוסייה היהודית בעיר העתיקה התרכזה סביב מרכזה המסורתי — אזור בתי-הכנסת הגדולים 'החורבה' ובתי-הכנסת הספרדיים. בעיר החדשה נתגבש המרכז באזור רחוב הנביאים —

13 ראה: רות קרק וש' לנדמן, 'יציאה המוסלמית מחוץ לחומות ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', שם, עמ' 211-174.

14 מרכזי הכובד של האוכלוסיות חושבו על-פי הנוסחה $\bar{X} = \sum x_i P_i$; $\bar{Y} = \sum y_i P_i$ (לגבי הקואורדינטות של כל מרכז אוכלוסייה $P =$ אוכלוסייה של כל אזור סטטיסטי). בהסתמך על התייחסות למיקום המדויק של המגורים בכל

במערכו של ריכוז האוכלוסיה הגדול בצפון-מערב העיר — והמשקל הרב שהיה לאוכלוסיה היהודית בעיר החדשה (מול העיר העתיקה) הביא למיקום מרכז הכובד בסמוך, באזור בית-החולים 'ביקור חולים'.

מרכזו של האוכלוסיה הנוצרית בעיר העתיקה היה מדרום ובסמוך לכנסיית הקבר. מרכז הכובד של אותה אוכלוסיה בעיר החדשה מוקם ליד בניין ימק"א בשל המשקל הרב שהיה לאוכלוסיה הנוצרית בדרום העיר. אוכלוסיה זו, שחיה ברובה כבר מחוץ לחומות, משכה את מרכז הכובד הכללי שלה לאזור שבסמוך.

האוכלוסיה המוסלמית רוכזה, רובה ככולה, בעיר העתיקה. מרכז הכובד של אוכלוסייתה נמצא במרכז רובע אל-ואד, וכך גם מרכז המגורים של העיר העתיקה. החישוב המתמטי ממקד את מרכז הכובד של האוכלוסיה המוסלמית שגרה בעיר החדשה, במרכז הרובע הנוצרי בעיר העתיקה (!). זאת, בשל שני מרכזי האוכלוסיה בעיר החדשה, שהיו האחד מצפון לעיר העתיקה והשני בדרומה. כך התקבלה תוצאה מיוחדת זו. משקלה הגדול של האוכלוסיה המוסלמית של העיר העתיקה בכלל האוכלוסיה המוסלמית השאיר את מרכז הכובד הכללי בסמוך למרכז האוכלוסיה של העיר העתיקה וגרם באופן ישיר למיקום מרכז הכובד הכללי של אוכלוסיית העיר העתיקה בסמוך למרכז המוסלמי. לעומת זאת, מרכז האוכלוסיה הכללית בעיר החדשה נמצא בסמוך מאוד למרכז הכובד של האוכלוסיה היהודית; וזאת בשל משקלה הגדול של אוכלוסיה זו ביחס לשאר תושבי העיר החדשה.

ככלל ניתן לראות, כי מאורעות 1929 לא שינו עדיין בצורה משמעותית את תפוצת האוכלוסיה בעיר, ובחיי היום-יום והמגורים המשותפים לא ניכרה כמעט השפעת המתח הפוליטי. שתי שכונות ובהן תושבים יהודים הפסיקו אמנם להתקיים עקב מאורעות אלו — הריכוז היהודי ליד שער שכם ('קריה נאמנה' ו'אשל אברהם'), וכך כ-65 היהודים עישהו ב'בית יוסף' שבשכונת אבו-החדשה.

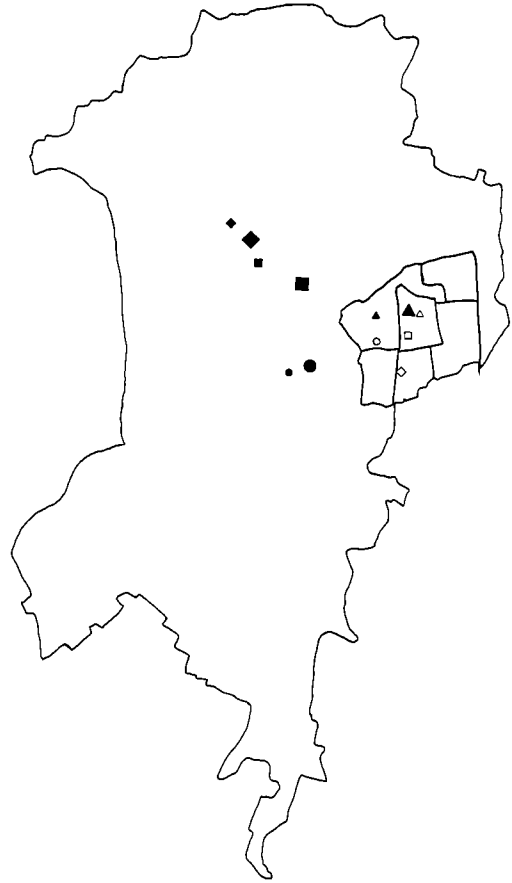
אזור סטאטיסטי (ולאו דווקא במרכזם הגיאומטרי של אזורים אלו) ובהתייחס לקואורדינטות של ירושלים מתקבלת התוצאה הבאה (המיקום הוא האתר הידוע הקרוב ביותר).

מרכזי הכובד של האוכלוסיה העירונית בירושלים, 1931

סוג האוכלוסיה	בעיר העתיקה		בעיר החדשה		בכל העיר	
	$\bar{X}$	$\bar{Y}$	מיקום	$\bar{X}$	$\bar{Y}$	מיקום
יהודים	17195	13144	בית-הכנסת 'החורבה'	17063	13247	רחוב הנביאים
נוצרים	17174	13162	המוריסטן	17107	13137	בית-החולים האנגלי
מוסלמים	17206	13183	אל-ואד	17192	13180	ימק"א
אוכלוסיה כללית	17194	13169	השוק המשולש	17086	13219	מסגד החנקה
						כיכר ציון
						בית-החולים 'ביקור חולים'
						היברו יוניון קולג'
						'מעלות המדרשה' מגרש הרוסים

עיר חדשה עיר עתיקה כללי

◆	◇	◆	יהודי
●	○	●	נוצרי
▲	△	▲	מוסלמי
■	□	■	כללי

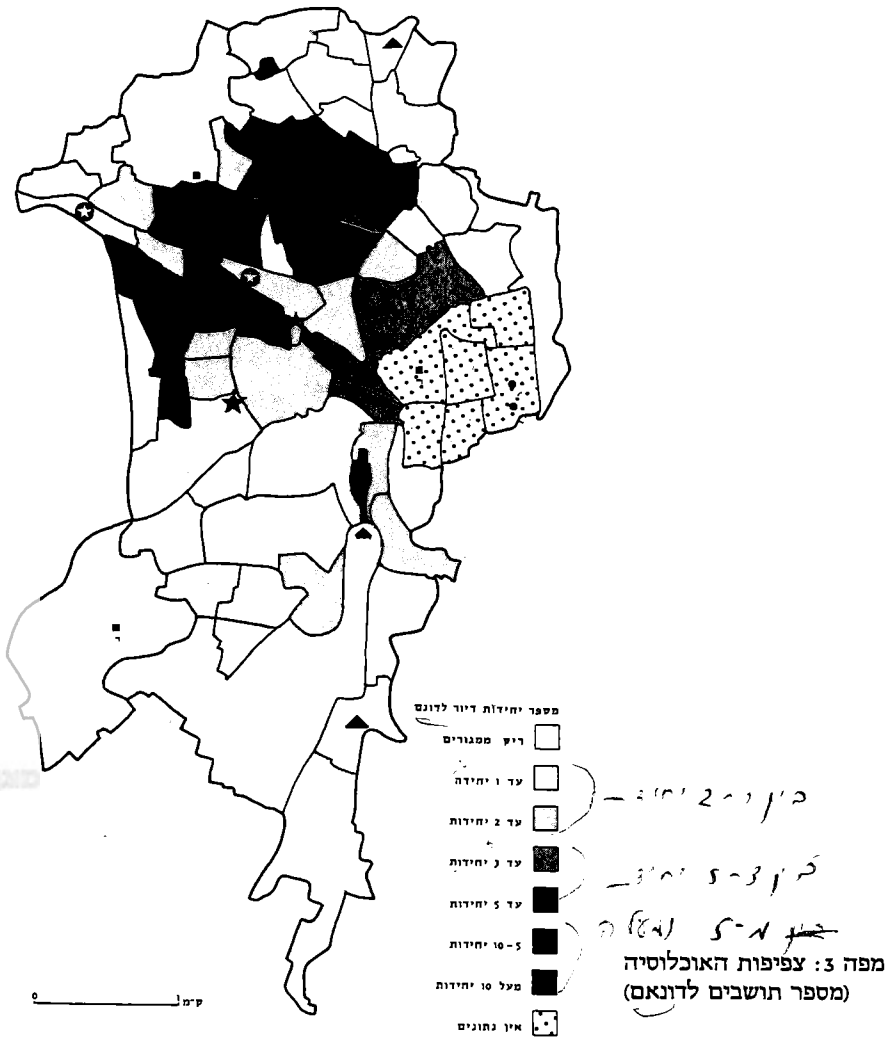

מפה 2: מרכזי הכובד של האוכלוסיה, לפי העדות, ירושלים 1931

ירושלים 1931 – איזורי המיפקד (שמות רשמיים)

65. בוכרים	43. סעד וסעיד	22. נחלת אחים	1. תלפיות
66. בית ישראל	44. סנט ג'ורג'	23. שבת צדק	2. בקעה
67. כרם	45. בתי הונגרים	24. נחלת ציון	3. קטמון
68. רחמנה	46. בתי מילנר	25. אוהל ומוזכרת משה	4. מושבה יוונית
69. מחנה יהודה	47. זיבנבירגן	26. בית יעקב	5. נמאמרה
70. שערי צדק	48. נחלת שמעון	27. רח' אגריפס	6. דגניה
71. רוממה	49. שיך ג'ירח	28. בייח לחולי רוח	7. מושבה גרמנית
72. אבו כסל	50. ג'בל מודווארה	29. ניקופוריה	8. אברטור
73. חילת אל מגאר	51. כרם קראמי	30. מונטיפיורי	9. שמעא
74. שנלר	52. ג'ורת גאזאלה	31. ג'ורת אל עינב	10. טלביה
75. אל כרמין	53. אל מעיינה	32. נבי דאוד	11. מתחלבה (קרית שמואל)
76. מחניים	54. סנהדריה	33. נוסנאס	12. כרם אל רוהבאן
79. צריפי טאלאורה (מחנה אלנבי)	55. רח' האביסינים	34. סנט לואיס	13. רחביה
80. מחנה משטרה בריטית	56. מאה שערים	35. ממילא	14. שערי חסד
עיר עתיקה	57. בתי ורשה	36. רח' בן-יהודה	15. מנשיה
81. רובע ארמני	58. שיך אוקשה	37. רח' יפו	16. נחלת צדק
82. חראת אל יהוד	59. זכרון משה	38. מגרש הרוסים	17. רטיסבון
83. חראת מוגרבי חראת אל שריף	60. אחוה	39. מוסררה	18. בצלאל
84. חראת באב אל עמוד, סעדיה והרובע הנוצרי	61. יגיע כפיים	40. באבי-זהרה	19. כנסת
85. אל וואד	62. חורשת שנלר	41. ואדי ג'וח	20. סוכת שלום
86. רובע באב חוטא	63. כרם אברהם	42. מושבה אמריקנית	21. שערי רחמים

טור; כמו-כן זורז המשך היציאה של היהודים מהעיר העתיקה. אך בשאר חלקי העיר לא ניכרה ההשפעה המרחבית של מאורעות תרפ"ט.

תנאי המגורים בירושלים

נתוני מפקד 1931 מאפשרים לעמוד על תנאי המגורים של תושבי העיר בתפרוסת המרחבית. בעזרת חישוב שטחיהם של האזורים הסטאטיסטיים ניתן לבדוק את צפיפות התושבים ליחידת-שטח. נתון המקובל יותר בספרות כיום — מספר אנשים לחדר או לשטח-רצפות — אי-אפשר לקבל מנתוני המפקד.

מפת צפיפות האוכלוסיה (מפה 3) מדגישה, כי האזורים הצפופים ביותר בירושלים היו אזורי המגורים של האוכלוסיה היהודית. ממוצע הצפיפות המרחבית בעיר החדשה היה ב-1931 6.5 נפש

רחוב עין-גדי
בתלפיות, 1925

לדונם. הצפיפות בחלק מהשכונות היהודיות של העיר החדשה הגיעה ל-50 נפש לדונם ויותר. יש לזכור, כי בשנת 1931 רוב מיבני המגורים היו בני קומה אחת בלבד. ובנייתם של בתים בני שתי קומות-מגורים ויותר בעיר היתה אך בצעדיה הראשונים.¹⁵ לפיכך, משמעותה של הצפיפות היתה התפרסות על שטח ולא עלייה לגובה. האזור הצפוף ביותר היה בשכונת נחלת-ציון (אזור סטאטיסטי 24), בה נרשמה צפיפות-שיא של 88 נפש לדונם, כלומר כ-10 מ"ר לנפש (כולל שטח מדרכות, כבישים, שטח פתוח וכו'). בסמוך לה, בשכונת שערי-רחמים (אזור סטאטיסטי 21), הצפיפות היתה 67 נפש לדונם, ונתונים דומים נתקבלו גם במאה-שערים (66 נפש לדונם) ובשכונת בתי-אונגרין (59 נפש לדונם). האוכלוסיה הספרדית, שהתגוררה בשכונות מערב העיר, וגם האוכלוסיה האשכנזית, בצפון, חיו בצפיפות גבוהה ביותר, דבר המצביע על רמת-חיים נמוכה.¹⁶ גם בשכונות יהודיות אחרות ניכרת צפיפות-אוכלוסיה גבוהה ביותר, הנעה בין 20 ל-50 נפש לדונם (שטח-מגורים ברוטו של 20 עד 50 מ"ר לנפש). בריכוז היהודי הגדול במערב העיר, משכונת נחלת-אחים (אזור סטאטיסטי 22) ועד לבית-ישראל ושכונת שמעון הצדיק (אזור סטאטיסטי 48), אזור שהיה מאוכלס כמעט רק ביהודים, הצפיפות הממוצעת היתה למעלה מ-20 נפש לדונם. צפיפות מעטה רק בקצת מזה היתה באזורי המגורים היהודיים האחרים.¹⁷ גם ברובע היהודי בעיר העתיקה, אזור שרוב תושביו היו יהודים, צפיפות האוכלוסיה היתה גבוהה ביותר — 56 נפש לדונם — יותר מפי שניים מהצפיפות הממוצעת בעיר העתיקה בכללה.

רק בשני אזורים יהודיים ניכרת היתה צפיפות-אוכלוסיה נמוכה ביותר — 'שכונות הגנים' שנבנו בעשור הראשון לשלטון הבריטי בעיר.¹⁸ בתחום המוניציפאלי של ירושלים נבנו השכונות תלפיות ורחביה, וצפיפות האוכלוסיה בהן היתה כנפש אחת לדונם (ברחביה — 1.4 נפש לדונם ואילו בתלפיות כ-0.8 נפש לדונם, כלומר שטח-מגורים של למעלה מדונם לנפש!).

צפיפות-אוכלוסיה נמוכה זו היתה תופעה יוצאת-דופן בקרב האוכלוסיה היהודית, אולם היתה אופיינית לאזורי המגורים הנוצריים. דרום העיר, שאוכלס כאמור בעיקר על-ידי אוכלוסיה נוצרית,

15 ראה ביגר (לעיל, הערה 12), עמ' 277.

16 ולא רק באזורים בהם גרו בני עדות המזרח, כפי שעולה, למשל, ממאמרו של ג' הלפר, 'עדות המזרח בירושלים במאה השנים שקדמו להקמת המדינה', פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש (לעיל, הערה 1) עמ' 279-301.

17 גורביץ' (לעיל, הערה 9) מוסר נתונים דומים לגבי האוכלוסיה היהודית בשנת 1939.

18 ג' ביגר, 'שכונות הגנים' — כנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי, 1917-1925' קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 108-132.

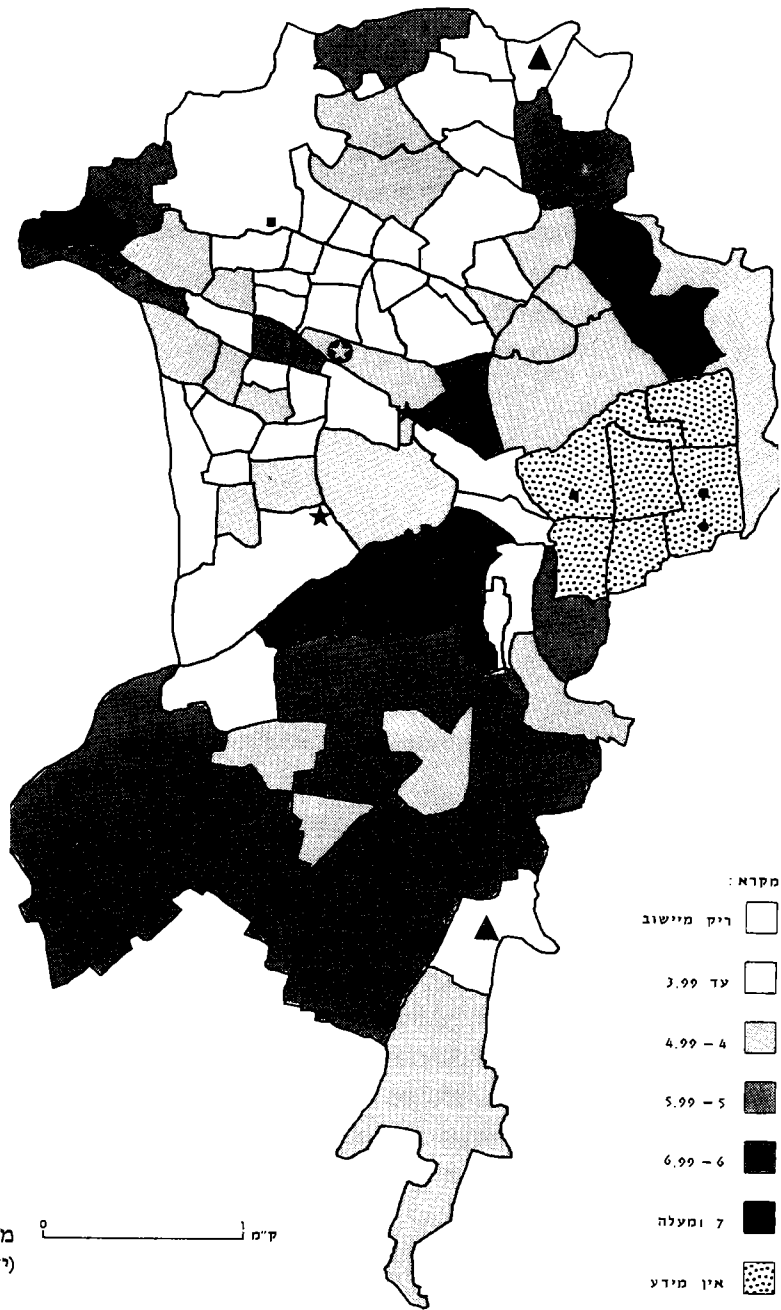

רחוב בירושלים
המזרחית, 1924

היה ריק בעיקרו, וגם באזורים המאוכלסים לא עלתה צפיפות התושבים על 5 נפשות לדונם. בכל האזור מדרום לרחוב עזה ולשער יפו, להוציא את השכונה היהודית ימין-משה (אזור סטאטיסטי 30), צפיפות האוכלוסיה היתה נמוכה ביותר. גם באזורים אחרים בהם היה רוב נוצרי או ריכוז משמעותי של אוכלוסיה זו, ניכרת צפיפות-אוכלוסיה נמוכה. כך באזור רטיסבון — בצלאל (אזורים סטאטיסטיים 17-18) ובריכוז הנוצרי מצפון לעיר העתיקה, שם הגיעה צפיפות האוכלוסיה עד ל-10 נפשות לדונם (שטח מגורים ומחיה של 100 מ"ר ויותר לנפש). גם בעיר העתיקה הצפופה התאפיין הרובע בו היה אחוז הנוצרים גדול ביותר — הרובע הארמני — בצפיפות-אוכלוסיה נמוכה יחסית, 15 נפש לדונם. באזורים הנוצריים של ירושלים נתפסו שטחים גדולים על-ידי מוסדות דת וצדקה (כנסיות, בתי-ספר, בתי-חולים ומנזרים), באזורים אלה היו שטחים ריקים, שבהם צפיפות האוכלוסיה ליחידת-שטח היתה קטנה ביותר. גם בכך יש לראות סיבה לצפיפות הנמוכה בשטחים הנוצריים של העיר.

בדומה לאוכלוסיה הנוצרית, ובשונה מזו היהודית, התגוררו גם המוסלמים שחיו מחוץ לחומות העיר העתיקה ברחבות רבה. באזורים המוסלמיים מצפון ומדרום לעיר העתיקה צפיפות האוכלוסיה היתה נמוכה ביותר, מתחת ל-5 נפשות לדונם. כך בשכונות המוסלמיות בעיקרן באב א-זהרה, ואדי ג'וז, המושבה האמריקנית ושיח' ג'ראח בצפון (אזורים סטאטיסטיים 40, 41, 42 ו-49), וכן בנבי דאוד, אבו-טור, ודג'ניה בדרום. לעומת זאת, האוכלוסיה המוסלמית בעיר העתיקה חיה בצפיפות רבה.

אופי המגורים וצפיפותם ניכר גם בבדיקת מספר הדירות ליחידות-שטח (מפה 4 להלן). עורכי המיפקד ציינו מספר בתים בכל אזור; בית משמעותו היתה יחידות-מגורים, בדומה להגדרה שניתנה במיפקד יהודי ירושלים, שקבע כי דירה היא 'חדרים אחדים עם מטבח, או חדר יחיד עם מטבח המשמשים מקום לגור בהם... על פי רוב יש לדירה כניסה מיוחדת מהרחוב, מתדר המדרגות או מן החצר'.¹⁹ צפיפות יחידות הדירות לדונם דומה לצפיפות המגורים ויש בה גם מידע לגבי צורת המיבנה כשטח. בשטחים המוסלמיים היתה בדרך-כלל צפיפות נמוכה — עד 2 מיבנים לדונם. יותר מכך בולטת צפיפות המגורים הנמוכה באזורים הנוצריים בדרום העיר וב'שכונות הגנים'

העבריות. בכל האזור שמדרום לרחביה (להוציא את המושבה הגרמנית) צפיפות יחידות המגורים היתה 1.05 לדונם.

צורת המגורים האופיינית לשטח זה היא מיבנה בודד, משפחתי, במרכז חצר גדולה — מקום בולט גם במפות התקופה.²⁰ בשוני גמור מצורת-מגורים זו בולטת צפיפות הדיור בשכונות

20 ראה, למשל: Survey of Palestine, Jerusalem Town Survey, 1:2000, Printed January 1925

היהודיות, הן במערב (הריכוז הספרדי) והן בצפון (הריכוז האשכנזי). כך בנחלת-ציון ובמאה-שערים היו כ-20 יחידות-דיור לדונם – שטח ברוטו כולל דרכים וכו' של 50 מ"ר ליחידה! בשכונות אחרות היו רמות-צפיפות דומות. כך בשערי-רחמים – 18 מיבנים לדונם ובבתי-אונגרון – 15 לדונם. כלל הממוצע לאזורים היהודיים (להוציא את 'שכונת הגנים') היה 8 יחידות לדונם – צפיפות גבוהה בהתחשב באופי המגורים (מיבנים בני קומה אחת בעיקר). אין בידינו נתונים לגבי מספר יחידות הדיור ברובעים השונים של העיר העתיקה, אך מנתוני האוכלוסיה יש להסיק כי צפיפות המגורים היתה גבוהה גם שם.

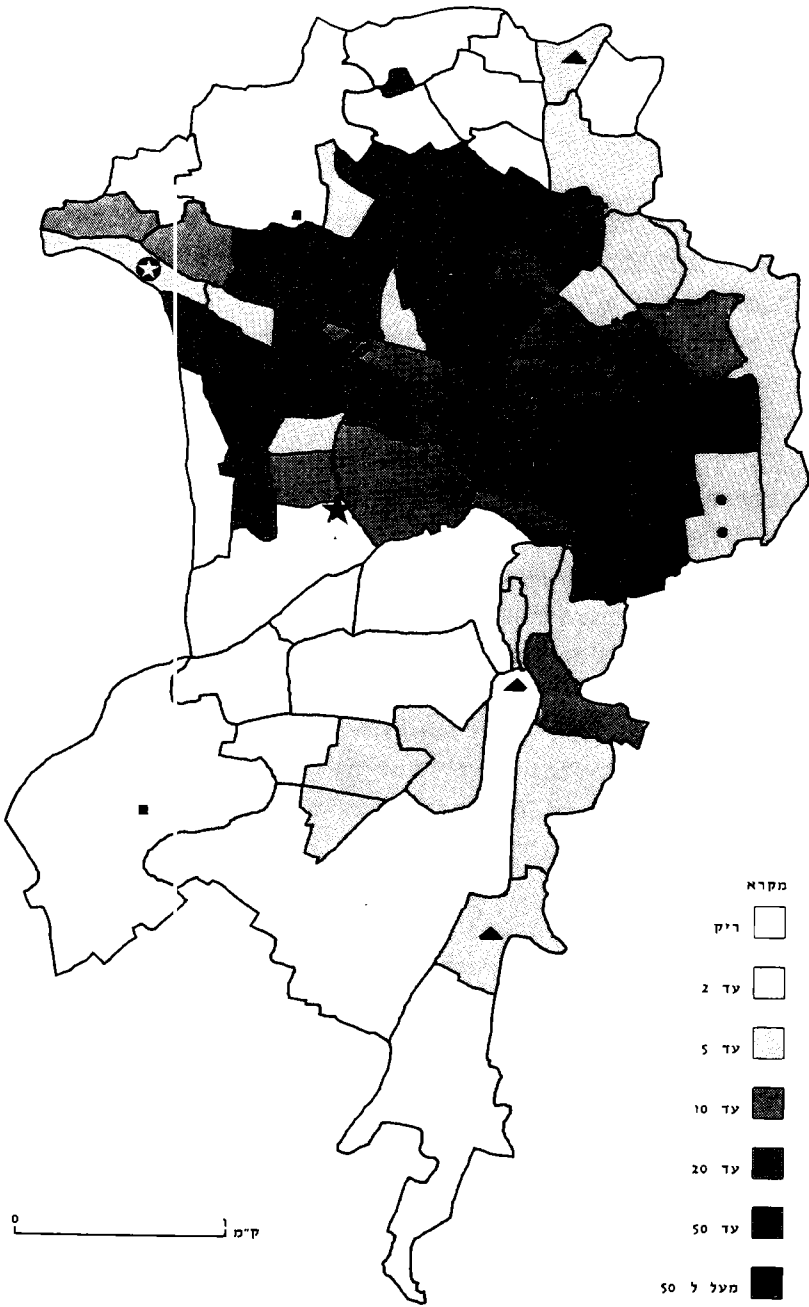
גודל המשפחות – משקי הבית

הנתונים ממיפקד 1931 מאפשרים לדון באחת הבעיות הדמוגרפיות המרכזיות של מחקר ארץ-ישראל – הקשר בין מספר נפשות למספר משפחות. אחת הבעיות העיקריות בעיבוד נתוני הרישום בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית (ובמקומות אחרים בעולם) היא זו של גודל המשפחות. בעולם המסורתי נפקדו בעיקר משפחות או בתי-אב על-פי ספירת ראשי המשפחה, ואילו מנינם של כלל התושבים נתון היה תמיד להערכת החוקר ולתפיסתו באשר לגודל המשפחה.²¹ גודל זה נע בין 4 ל-5 נפשות למשפחה, ובהתאם לכך נערכו הערכות האוכלוסין לגבי התקופות, בהן נעזרו במירשם חלקי ביותר.²² כאן מנסים אנו לבחון התופעה בצורה הפוכה; כלומר, לנסות ולהגיע לנתונים לגבי גודל המשפחות על-ידי נתוני מיפקד האוכלוסין המפורט. הנחתנו היא, כי בכל יחידת-דיור התגוררה משפחה אחת (להוציא בתים ציבוריים, כמנזרים, בתי-יתומים וכו'). אמנם קיים היה מצב, בו כדירה יכולה לגור משפחה אחת או יותר המשתמשות במטבח אחד, וכן דיירי משנה השוכרים חדרים בלי מטבח מיוחד, וגם הגדרת המשפחה מופיעה במיפקד יהודי ירושלים כ'כוללת בתוכה את כל הקרובים הדרים בדירה אחת ומנהלים משק בית משותף, בכלל זה פנסיונרים, עוזרות במשק בית, אורחים וכו' הלנים בדירה'.²³ אולם מקרים אלו היו החריגים, ובדרך-כלל בכל יחידת-דיור גרה משפחה אחת – הורים וילדים. על-פי הנחה זו, אפשר לחשב את גודל המשפחות הממוצע לפי אזורים סטטיסטיים, על-ידי חלוקת מספר התושבים במספר המיבנים. חלוקה זו נראית כנכונה לאור התוצאה המתקבלת. על-אף ריבוי מספרם של הבודדים (אלמנות, רווקות, נזירות ונזירים, יתומים וכו') שאפיין את אוכלוסיית ירושלים, הרי שגודל המשפחה הממוצע לכלל תושבי העיר (להוציא את העיר העתיקה שבה, כאמור, לא נמסרו נתוני בתים לפי אזורים סטטיסטיים) מגיע ל-4.46 נפשות למשפחה, בשנות קטנה יחסית של 1.02. נתון זה, הדומה בעיקרו לתפיסה באשר לגודל המשפחה, איפשר לבדוק את גודל המשפחות מבחינה מרחבית (מפה 5 להלן).

21 כך, למשל, בן-אריה (העיר החדשה, לעיל, הערה 1) מכפיל את מספר המשפחות לעתים כ-5 (עמ' 236, למשל) ולעתים כ-4 (עמ' 320, למשל). א' כהן ובי' לואיס מכפילים, לגבי משפחות מוסלמיות כ-6. ראה: A. Cohen & B. Lewis, *Population & Revenue in the towns of Palestine in the 16th Century*, Jerusalem, pp. 14-15

22 וראה המאמרים שבחוברת זו: בן-אריה, 'ישובי קבע (למעט ערים) בסנג'ק ירושלים בשנות השבעים של המאה הי"ט'; ע' שמלק, 'המאפיינים של אוכלוסיית ירושלים וחרון לפי סקר האוכלוסין 1905'.

23 גורביץ (לעיל, הערה 9), עמ' 12.

מפה 5: גודל המשפחות
(מספר תושבים ליחידת-דיוור)

ק"מ

כיוון שניתן לאפיין את רוב האזורים הסטטיסטיים על-פי העדות שחיו בהם, אפשר לבחון את גודל המשפחה בעדות השונות בעיר. בבדיקה זו עולה, כי המשפחה המוסלמית הממוצעת היתה הגדולה ביותר — 5.72 נפשות למשפחה. גודל זה נתקבל ברוב האוכלוסיה המוסלמית, כיוון שהשונות המרחבית היתה קטנה — 1.04 בסך-הכל — כלומר, ממוצע עגול של 6 נפשות למשפחה. באוכלוסיה הנוצרית בעיר נמצא ממוצע של 4.99 בשונות של 0.79; כלומר, כ-5 נפשות

למשפחה; ואילו המשפחה היהודית בירושלים הצטיינה כבר ב-1931 במספר נפשותיה המועט – 4.02 נפשות למשפחה.²⁴ עם זאת, השונות המרחבית היתה גבוהה בקרב אוכלוסייה זו – 1.35 – דבר המעיד על רב-גוניותה.²⁵

גודל זה של משקי הבית בולט על רקע התפרוסת המרחבית של האוכלוסיות השונות בירושלים. בדרום העיר, בריכוז הנוצרי-מוסלמי, גודל המשפחות הוא בין 5 ל-6 נפשות למשק-בית. באזורים בהם הנוצרים היוו את רובה המוחלט של האוכלוסייה (המושבות היוונית והגרמנית בדרום, רובע סט. ג'ורג' בצפון ועוד) גודל משק הבית קרוב ל-5 נפשות; ואילו בריכוזים המוסלמיים (באב א-זהרה, שיח' ג'ראח, המושבה האמריקאית ורוממה) גודל משק הבית מגיע ל-7 נפשות ויותר. לעומת זאת, בריכוז היהודי במערב ובצפון העיר גודל משקי הבית מגיע עד ל-5 נפשות (להוציא אזור סטאטיסטי 27 – רחוב אגריפס – שם גודל משק הבית הגיע עד 5.4 נפשות). יש לציין, כי תחשיב זה מראה שמשפחות קטנות היו נפוצות דווקא בקרב האוכלוסיות הדתיות האשכנזיות (בצפון העיר) והמזרחיות (במערב העיר), שם ממוצע גודל משק הבית היה כ-4 נפשות בלבד. בריכוזים שונים היו משפחות קטנות עוד יותר, כגון בזכרון-משה (אזור סטאטיסטי 59), שם גודל משק הבית היה 2.98 נפשות, וכך גם בשכונת בצלאל. דווקא באזור מערבי מודרני יחסית, כמו שכונת תלפיות, גודל משק הבית הגיע ל-4.92 נפשות, הרבה מעל לממוצע היהודי הכללי. אין בידינו הסבר מניח את הדעת לתופעה זו, שהיא שונה מהמקובל עלינו לגבי אופי משפחות אלו. נתוניו של גורביץ' מצביעים על משפחות של עדות המזרח בגודל הממוצע של 5-6 נפשות למשפחה, והמידע המוערך לגבי אוכלוסיות אשכנזיות דתיות מצביע גם הוא על משפחות גדולות יותר. שתופעה זו נובעת מהמיבנה המיוחד של המשפחות הדתיות: מחד גיסא, אוכלוסייה גדולה ביותר של בודדים (אלמנים, אלמנות וגרושים) – כ-30 אחוז מכלל משקי הבית שנפקדו ב-1939 היו משקי-בית של בודדים, וכאלה היו 36 אחוזים מכלל משקי הבית האשכנזיים. מאידך גיסא, כ-65 אחוז מכלל המשפחות היהודיות מנו במפקד זה עד 4 נפשות. גיל-נישואין צעיר בקרב המשפחות החרדיות, אשכנזיות כספרדיות, יכול גם הוא להסביר את המצב המתואר. מידע בלתי-מדויק של פוקדים ואוכלוסיות יכול אף הוא להביא לתוצאות בלתי-מקובלות אלו, הן במשפחות הקטנות החרדיות והן בגודל הגבוה של משפחות אשכנזיות 'מודרניות' בתלפיות.²⁶

סיכום

אוכלוסיית ירושלים גדלה בתקופת המנדט בקצב מהיר. ב-1922 נמנו בה כ-60 אלף נפש, ואילו ערב סיום המנדט הבריטי הוערכה אוכלוסיית העיר בכ-160 אלף איש. הנתונים שהוצגו לעיל

24 גורביץ' (לעיל, הערה 9), עמ' 24, טבלה 15) קובע שגודל ממוצע של משפחה יהודית הוא כ-4.7 נפשות. אצל האשכנזים הגודל הממוצע הוא 3.56 נפשות ואצל הספרדים ובני עדות המזרח הוא נע סביב 5 נפשות למשפחה. בחישוביו מנכה גורביץ' את הבודדים המבוגרים (כ-10 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית בעיר), ולכן גודל המשפחה אצלו גדול במקצת מהגודל אצלנו.

25 על-פי ש' ביגלמן (שנתון סטטיסטי לירושלים מס' 1, 1982, 'ירושלים תשמ"ד, עמ' 46) עולה, כי הגודל הממוצע של משק-בית יהודי בירושלים בשנת 1981 היה כ-3.5 נפשות, ואילו הגודל הממוצע למשק-בית לא-יהודי היה 6-5.4 נפשות למשפחה. נראה אם כן, כי השינוי בגודל משקי הבית (המשפחות) לא השתנה מהותית ב-50 השנים האחרונות.

26 תודתי נתונה לפרופ' ע' שמלך שהפנה תשומת לבי לבעיה זו של הגדרת גודל המשפחות על-ידי דיווחי פוקדים. כך עולה ממחקריו לגבי אוכלוסיית ירושלים והאזור בתקופה העות'מאנית, וראה גם מאמרו בחוברת זו.

שכונת בית-זוגן,
1928

מתייחסים לנקודת-זמן אחת בתקופה זו. במקום אחר דנו בהתפתחותה המרחבית של ירושלים עד לנקודת-זמן זו — 1931 — ואף הראנו, כי התפרסותה המרחבית של ירושלים הגיעה בעת זו להתרחבותה המירבית.²⁷ השינויים באוכלוסיית העיר מכאן ואילך היו אמנם משמעותיים — נתווספו לה עוד כ-70 אלף איש — ולכן קשה לראות במיפקד 1931 נקודת-זמן המייצגת את התפרוסת המרחבית בתקופת המנדט. מאורעות 1936-1939 שינו במידה רבה את קשרי הגומלין המרחביים בין העדות, וכתוצאה מכך השתנתה גם תפרוסת המגורים בעיר. עם זאת מיפקד 1931, על הנתונים שנחשפו במאמר זה, הינו המקור המדויק והמפורט ביותר שנערך בתקופת המנדט; וכך ניתן אפוא לסכם את המאפיינים המרחביים של אוכלוסיית ירושלים בסוף המחצית הראשונה של תקופת המנדט:

א. התפרוסת של אוכלוסיית ירושלים היתה בהתבדלות מרחבית דתית-עדתית ברורה. כל אחת משלוש האוכלוסיות התרכזה באזור מוגדר, הן בעיר העתיקה והן בעיר החדשה. היהודים ישבו ברובע היהודי ובמערב העיר; הנוצרים ישבו במערב העיר העתיקה ובדרום העיר; ואילו המוסלמים ישבו במזרח ובצפון העיר העתיקה ובצפון-מזרח העיר החדשה.

ב. ההיבדלות העדתית-דתית לא היתה מוחלטת, ובאזורים רבים ניכרת נטייה להתעלם ממנה. בכל אזורי המגע בין ריכוזי האוכלוסיות ניתן למצוא אזורים מעורבים, הטרוגניים באוכלוסייתם. בולט הקשר המרחבי שבין האוכלוסיה הנוצרית למוסלמית, אך גם מגורים נוצריים ומוסלמיים בקרב האוכלוסיה היהודית ולהיפך לא היו נדירים בירושלים.

ג. ההתפרסות המרחבית העדתית הביאה ליצירת אזורים יהודיים בלעדיים; לעומת זאת, לא היה כל אזור סטטיסטי בו דרו מוסלמים בלבד או נוצרים בלבד. מגורים יהודיים בלבדיים היו בעיקר במערב העיר, ברצף יישובי מרחביה ועד שכונת הכוכרים ושכונת מחניים בצפון העיר. כמורכב היו השכונות תלפיות בדרום וימין-משה בסמוך לחומה המערבית שכונות יהודיות בלבדיות. יישוב יהודי ניכר היה כמעט בכל אזורי העיר, ורק בגוש הנוצרי-מוסלמי בדרום וכן בגוש המוסלמי בצפון-מזרח לא היו יהודים. אזורים אלו היו ברובם מעורבים, נוצריים-מוסלמיים, אם כי ניכר היה לעתים רוב לעדה זו או אחרת.

ד. צפיפות המגורים בעיר היתה הטרוגנית, כמו בכל עיר הגדלה מעצמה ללא תכנון מרכזי מפורט; אולם ניכרת היתה הצפיפות הגבוהה של האוכלוסיה היהודית, הן במספר נפשות לדונם והן במספר דירות לדונם. צפיפות גבוהה זו היתה גם בשכונות הוותיקות, שנסודו עוד

27 ביגר לעיל, הערה 12.

לפני מלחמת-העולם הראשונה, וגם באזורי המגורים שנבנו בעיקרם בעשור הראשון לשלטון הבריטי בעיר. הצפיפות הגבוהה ניכרת גם בשכונות גאולה, בבית-ישראל החדשה, נחלת-אחים, מחניים ועוד. יוצאות מן הכלל היו 'שכונות הגנים' 'רחביה' ו'תלפיות', שנבנו במתכונת שונה מהמתכונת העירונית המקובלת. שאר העיר המשיכה להיבנות בצפיפות רבה יחסית. מול הצפיפות היהודית הגבוהה, שנבעה מדרישה רבה למגורים מול היצע קטן יחסי של קרקע, ניכר היה הפיזור הרב של האוכלוסיה הנוצרית והמוסלמית מחוץ לחומה, שגרה בעיקרה בכתים בודדים מוקפים בגינות.

ה. צפיפות המגורים היא אחד מהמרכיבים העיקריים בהערכת רמתה הכלכלית של האוכלוסיה. מהאמור לעיל ניתן להסיק לגבי אופיה הכלכלי של אוכלוסיית העיר החדשה ברבעה השונים. דרום העיר אופיין באוכלוסיה עשירה – יהודית, נוצרית ומוסלמית; ואילו ככל שהלכה הצפיפות וגברה לכיוון מערב (האוכלוסיה היהודית) ולכיוון צפון (יהודים, מוסלמים ונוצרים), הלכה הרמה הכלכלית וירדה. היו אמנם מקרים חריגים, כמו שיח ג'ראח העשירה בצפון וימין-משה, ג'ורת עינב ושמעה בדרום; אולם ככלל, תופעת הפיזור האופיינית לערים ברחבי העולם מצאה אפוא את ביטויה גם בירושלים של תקופת המנדט.

ו. בין אזורי העיר בולטים אלה המעורבים כבעלי צפיפות נמוכה. אפיון כלכלי זה מוזק את ההשערה, כי באזורי המגע ובאזורים המעורבים ישבו על-פי-רוב בעלי ההכנסה הגבוהה, שהיה ביכולתם לממן צורת-מגורים יקרה זו. ניתן אפוא לראות, כי שיתוף הפעולה המרחבי התקיים בין האוכלוסיות העשירות ואולי המתקדמות יותר שבין היהודים, הנוצרים והמוסלמים; בעוד שהשכבות הדלות ביותר העדיפו להתרחק זו מזו, על רקע חשדנות דתית ולאומית.